

Mester Béla

A „költőiség” mint vád a XIX. század magyar filozófiai vitáiban*

*Te azt mondd: philosophálsz!
Jaj, de én szegény versíró ember voltam csupán.*

Tompa Mihály levele
(Litkei) Tóth Péterhez 1866. június 21-én
(BISZTRAY 1964, 831. levél, II. köt. 122)

A mottóban idézett levélrészlet két barát, veterán 1848-as tábori lelkészek szerepjátékának a része. E komolyan végigjátszott szerepek már a reformkorban végigélt ifjúságukban kialakultak, az így kialakult sémában pedig Tompa Mihály valóban a költő, (Litkei) Tóth Péter pedig a filozófus maszkját (*personáját*) veszi föl még a családi és magánteremtésű levelezésben is. (Litkei) Tóth belebocsátkozik valamely polémiába a filozófia csatamezején – költő barátjára Pegazusának fölnyergelése és a hős megéneklése vár. Tompa a gondolati líra terepére téved, de nincs tisztában az általa megpendített gondolatok filozófiai súlyával, jelentőségével – sebjaj, (Litkei) Tóth majd *megmagyarázza*, hogy a költő valójában mit is akart mondani, és egyben korrepetálja is őt a filozófia legújabb fejleményeiből. (A Tompa Mihálynak címzett *Buji levelek* cikksorozata sajátos Hegel-szeminárium, többek között vagy elsősorban a XIX. század költői számára. Az elterjedt irodalomtörténeti anekdota szerint a cikkeket azért írja (Litkei) Tóth, mert Tompa egyszer kijelentette, hogy érthetetlennek tartja Hegelt, (Litkei) Tóth viszont Tompa verseit tartotta filozófiátlanoknak. A cikkek célja eszerint megmagyarázni a költőnek Hegel filozófiáját és egyben filozófiai szempontból átgondoltabb versírásra sarkallni.)¹

Szándékosan választottam a kornak nem a legkiemelkedőbb, azonban annál jellemzőbb alakjait. Tompát mindenki ismeri ugyan, de – bár becsüljük – sohasem tartottuk kora legnagyobb költőjének, (Litkei) Tóthról azonban a korszak kutatóin kívül legföljebb a Szegedy-Maszák Mihály által kiadott és kommentált reformkori napló jut az

* A tanulmány korábban már megjelent a *Szabad Válgatók* (<http://www.szv.hu/>) internetes folyóirat 4. számában. 2006 során hasonló témában ezen kívül még két előadást tartottam. „*Idegyengesség, hipochondria és aranyér*” *Metaforikus beszéd a magyar reformkor szerzőiről* című (megjelent a *Világosság* 2006/8–9–10-es számában), az ELTE BTK Filozófiai Intézete és az MTA–ELTE Nyelvfilozófiai Kutatócsoportja által *Metafora, trópusok, jelentés* címmel 2006. szeptember 28–29-én szervezett konferencián tartott előadásomban főként a romantika korának betegség-metaforikáját tárgyaltam. Az EKF Filozófia Tanszéke által Egerben, 2006. november 9–10-én *Költészet és gondolkodás* címmel szervezett konferencián elhangzott *Kard és Pegazus. Költői és Filozófus-szerepek a reformkorban* című előadásomban (megjelenés alatt) a szerzői identitás megalkotásában szerepet játszó néhány tényezőről beszéltem. Jelen írásomban a hazai filozófiai diskurzus szépirodalom-képe egyik jellemző toposzának a forrásvidékét kívánom föltárni, ugyancsak a magyar reformkor és az azt közvetlenül követő időszak szövegeit használván példatárul. Előadásom publikálásra szánt változatának megfogalmazásakor most, 2007 februárjának utolsó napján abban a helyzetben vagyok, hogy hasznosítani tudom a fent említett mindhárom, rokon tárgyú konferencia vitáinak tanulságait, ugyanakkor igyekszem követni az élőszóban elhangzott előadás eredeti gondolatmenetét, és – ahol ez nem zavaró – stílusjegyeit is.

¹ Lásd TÓTH 1847–1848, 1013–1017, 1205–1200, 1302–1307, 494–501.

eszébe az embernek (TÓTH 1984). (E kiadást is, ha jól értem a szerkesztői szándékot, nem annyira (Litkei) Tóth érdemei inspirálták, mint inkább az az igény, hogy egy *jellemző* értelmiségi naplót bocsássanak közre a korból.) Tompa és (Litkei) Tóth szerepjátéka – a kézenfekvő görög mintázaton túl, amelyben közhely a költői és filozófusi szerep ellentéte – a költői és filozófusi magatartástípusok, alkotói szerepek különbségéről rendelkezésre álló régebbi, magyar mintákat is átvesz. Ennek a hagyománynak egyetlen elemét kívánom előadásomban megmutatni: Szontagh Gusztávnak, a magyar historiográfiai hagyományban rossz hírbe keveredett filozófusnak, egyben fontos irodalomkritikusnak a vitáit filozófiai kérdésekről – szépírókkal.²

E viták megítéléséhez azonban célszerű, ha előbb a kortárs magyar irodalomhoz képest távoli témát, itáliai képzőművészeti élményeit taglaló írását vizsgáljuk meg (SZONTAGH 1825, 442–449), amelyben már meglehetősen tisztán és kidolgozott formában áll előtűnk a Szontaghot egész kritikusi életpályáján végigkövető preromantikus esztétikai kánon. Szontaghnak ez a korai írása azért is figyelemre méltó, mert – már tárgya következtében is – igen tisztán átűt rajta a filozófiájában végig alapvető szerepet játszó *közvetlen érzéki tapasztalat* esztétikai eredete, és az az érzelemtelített viszony, amely Szontagh szerint az embert – mindenekelőtt magát a szerzőt – a saját érzéki tapasztalataihoz fűzi. Szontagh esztétikai nézetei elsősorban a Kant utáni nemzedék felfogásán, főként a Magyarországon különösen népszerű Jakob Friesén és még néhány más kortárs szerzően alapulnak. Alapvetően a klasszicizmus esztétikája ez, amelyet Szontagh csak jóval később, az 1830-as, 1840-es évek regénybírálatáiban fejleszt tovább a lélektani realizmus irányában. (Lásd például nevezetes recenzióját *A falu jegyzőjéről*.) A szabadságát kulturális turizmusra fölhasználó, Itáliában állomásozó gránátostiszt értelmét, érzelmeit és ítélőerejét az eszmét és érzelmet valamely feszültségben, ellentmondásban bemutató műalkotások mozgatják meg a leginkább. Canova *Vénusza* láttán saját ítélőereje gyakorlatlanságán, és működése természetén gondolkodik el, némi kultúrkritikai éllel, mondván, hogy a kor állig felöltöztetett, befűzött kisasszonyainak, és a csak néhány „csámpás szentet” ábrázoló hazai szobrászatnak a látványa elégtelen volt szemének iskolázásához, így a tizenhat éves modellről készült szobrot képtelen volt elfogadni a szerelem istennőjének ábrázolásaként. A megnyűzott Marszüasztól viszont kifejezetten megundorodik. Az érzelmei háttérben álló elméleti megfontolás kettős: az *Igazra*, a *Jóra* és a *Szépre* épített esztétikai, egyben filozófiai rendszerével összeegyeztethetetlen a *Rút* öncélú, önmagáért való ábrázolása, ami ezenfelül látványosan ellentmond a későbbiekben mindvégig pozitíve hivatkozott, kedves skót szerzői *sympathia*-tanának is. Marszüasz kegyetlen büntetésében a modern ember nem képes már örömmel fölismerni az igazságtételt, és a történet egyik szereplőjével sem tud maradéktalanul *együtt érezni*. Hasonló érzésekkel szemléli Szontagh a *Haldokló gladiátor* címmel közismertté vált antik szobrot, elfogadhatatlannak találván, hogy az ábrázolt szenvedésnek a későbbi címadás révén nincs valamilyen ábrázolásra méltó célja. (Ellenben, ha az alkotást honvédő háborúban halálra sebzett hős ábrázolásának tekintjük, már a napóleoni háborúk veteránja, azaz Szontagh számára is jogosult lesz a szenvedés ábrázolása. Értelmes áldozattá válik a halál, háttérben a nemes győzelemmel.) A *Rút* öncélú ábrázolásának klasszikus tilalma, a véres jelenet ábrázolása elkerülésének antik eredetű előírása, valamint a halott Krisztus ábrázolásától tartózkodó protestáns felfogás húzódik meg az oltárképpé emelt véres, lepedő-

²A JAK *Tanulmányi Napok* után pontosan egy hónappal jelent meg kötetem, amelynek legterjedelmesebb tanulmánya részletesen taglalja Szontagh Gusztáv életművét. Lásd MESTER 2006, 71–143.

vel takart *Corpuson* való megbotránkozása mögött. Amit a képzőművészeti esztétika kívánatos kánonjának lát, vagyis a németalföldi csendéletek részletekbe menő realizmusának és az itáliai reneszánsz eszmét közvetlenül kifejezni akaró idealizmusának a középútját, nagy vonalakban érvényes lesz majd később kifejtett ismeretelméleti és politikafilozófiai elképzeléseire is, ugyanakkor látható ellentétben áll a romantikával.

A Szontagh első írásainak megjelenésekor már egyre erősebbé váló magyar romantika művészet-, leginkább irodalom-felfogásával összeegyeztethetetlen Szontagh filozófiára alapozott kritikaelmélete is. A *Literaturai Kritikás folyóirásokról* című nevezetes programadó cikkében, melyet 1827-ben publikál Tuskó Simplicius álneven (Tuskó 1827, 91–103), a más egyéb emberi cselekedetek mellett az *élet*, a *praktikum* szférájába sorolt szépírói tevékenységgel szemben egyértelműen a teória, a filozófia szférájába sorolja a kritika munkáját, sejtetve, hogy annak szempontjai is filozófiaiak és önállóak. Maga ez az alapállás is elegendő lett volna ahhoz, hogy Szontagh a romantika szépírói számára ne váljon elfogadható gondolkodóvá, ő azonban két említett írásának konklúzióit össze is kapcsolta, és személyében is vállalta: ő maga vált klasszicista eredetű irodalomeszménye alapján álló, filozófiai preferenciájú irodalomkritikussá, irodalmi lapok filozófus vitaközöskéjévé. Szontagh ezzel a maga választotta pozíciójával nem csupán a kor romantikus irodalmi életének számos alakjával került összetűzésbe, hanem a közelmúlt magyar irodalomtörténet-írási hagyományával is, melynek egyik preferenciája az irodalmi műalkotás autonómiája, és ennek az autonómiának a kifejlődését a romantika térnyerésében látja, kerékkötőjét pedig Szontagh Gusztávnak a romantikát kritizáló irodalmi tevékenységében.

Így ítéli meg általában a magyar irodalomtörténet Szontaghnak Kölcseyvel folytatott vitáit, és különösen a *Vanitatum vanitas* vitájában betöltött szerepét is. A *Cselkövi* néven publikáló Kölcseyvel kapcsolatos megnyilatkozásaiban, vitáiban sűrítve található meg Szontagh romantikaellenességének minden motívuma. A később *Töredékek a vallásról* címmel ismertté vált, az *Élet és Literaturában*, a romantika akkori vezető magyar folyóiratában azonban még cím nélkül közzétett írásról Szontagh nem annak szerzőjével, hanem Guzmics Izidorral, Kazinczy barátjával, az akkori pannonhalmi tanárral vitatkozik.³ Ez a körülmény – tekintve a vitázók eltérő vallását és a vita tárgyának összefüggését a pápaság szerepének történelmi megítélésével – jól érzékelhető felekezeti háttérrel ad a vitának. A romantika irodalmi mozgalma, a legsötétebb politikai reakció, a „pápaság” és a korabeli német filozófiának a rációval szemben kritikus irányzatai innen kezdve szorosan összekapcsolódnak az ekkoriban szinte militánsan protestáns, és egyre erősebben magyar nemzeti érzelmű Szontagh gondolkodásában. Harcos protestantizmusának – katolikus barátai, főként tisztvárosa, Kiss Károly jótékony hatására – nincsen publikált dokumentuma: visszaemlékezése szerint ilyen tárgyú kéziratából fidibuszt gyártott. A későbbiekben a régebbi, középkori katolicizmus iránti nosztalgiával vádolt délnémet kultúra ellen megfogalmazott kritikáját általában vonatkoztatja a német nyelvű kultúrára, ezen belül viszont egyre egyértelműbben csak a Kant utáni német *filozófiáról* beszél. Ez a pozíció nem sokkal később, a *hegeli pör* tőle független kirobbanása után hamar elvezeti odáig, hogy a magyar antihegelianus tábor egyik fő szószólója legyen. (Ennek következtében lesz azután a hegelianus Erdélyi János megalapozta, majd egy évszázaddal később a Hegelt és ezen keresztül Erdélyit is nagyra becsülő magyar marxisták által nagymértékben befolyásolt magyar filozófiatörténet-

³ Szent Márton hegyének Pannonhalmra elnevezése mint Guzmics neologizmusa éppen e vitacikkek keltezésében szilárdul meg néhány más próbálkozást, például a *Pannónia hegyét* követően.

írási hagyomány jó esetben csupán elhanyagolt, többnyire azonban egyoldalúan, negatívan tárgyalt figurája Szontagh Gusztávból. Szontagh egyébként nem csupán Hegelt tartja ellenszenvesnek kora német filozófiájából. Schopenhauernek az ötvenes évek elején hirtelen föltámadt kultuszáról még rosszabb a véleménye, azonban erre – csekélyebb kortárs magyar hatása miatt is – szinte fölöslegesnek tartja szót vesztegetni.)

Szontagh alapállása első megközelítésben klasszicista esztétikai elveken és a kanti értelemben vett felvilágosodáson iskolázott romantikakritika. Ő maga azonban e vitákban sohasem használja a *romantika* kifejezést; a megbírált személyek és művek – az idézett itáliai útinaplóban elemzett képzőművészeti alkotások kivételével *szövegek* – köre jóval tágabb a romantika mozgalmánál; és úgy tűnik, kritikájának előföltévesei sem csupán Kant és a klasszicista esztétika felé mutatnak. Szontagh a bírált szerzők által képviselt magatartástípusban, az érzéki valósághoz való viszony e magatartástípusban megnyilvánuló formájában látja a számára elfogadhatatlan ábrázolásmódok és állítások *okát*. (Szontagh valójában ugyanabból az alapállásból bírál némely szépirokat, filozófusokat, politikusokat és szaktudósokat, ezért nehéz néha elválasztani, hogy kritikája a kifejezőmód esztétikumára, vagy egy állítás igazságértékére vonatkozik-e.) A bírált szerzői, alkotói magatartás lényege, hogy az illető elzárja magát a valóság érzéki adataitól, és ennek következtében valamely tisztán szavakból fölépülő virtuális valóságba kerül, innentől kezdve pedig a leírtak elveszítik a valósággal való összevetetőség, illetve bármilyen elképzelhető igazolhatóság lehetőségét. A szerzők fiziológiailag is megragadható tünetei – idegbaj, aranyér, képzelt betegségek és egyéb képzelgések – jelezte alkotói folyamat végeredménye szépirodalmi művek esetén merő képzelgés, filozófiai szövegeknél terméketlen, körben forgó spekuláció.

„Cselkövi” történetfilozófiája bírálatának a beillesztése ebbe a sorba inkább csak Szontagh későbbi visszaemlékezéseinek olvastán lesz világos (lásd SZONTAGH 1850–1851). Kölcsey nem kerül rossz társaságba. Szontagh az érzéki valóságtól elrugaskodott irodalom és filozófia némely példáját általa is nagyra becsült, (nem csak kortárs) klasszikusoktól veszi, gyakran olyanféle színezettel, hogy lám, a mindenki által tisztelt, kanonizált példaképek is megbotlanak olykor pályájuk során. Szépirodalmi mű esetén a valóságtól való elrugaskodás iskolapéldája Szontagh számára az (általában férfi) írók nőábrázolása, amely életszagú ismeretek híján könnyen válik eszmék papirosízű illusztrációjává. Egyik első, így értékelt olvasmányélménye Schiller hősnőjének, a *Haramiák* Karl Moorja menyasszonyának a megjelenítése. Amint későbbi emlékirataiban ironikusan megjegyzi, a stuttgarti Karlsschule dormitóriumában a többi siheder között álmodozva lehetetlen *kitalálni*, hogy egy hús-vér nő hogyan viselkedik, mit mond majd egyik vagy másik drámai szituációban. (A katonaviselt, szolgálata egyik szakaszában az ezredéhez tartozó kadétiskola vezetését is ellátó Szontaghnak egészen életközeli tapasztalatai lehettek a kadétek és a fiatal tisztek nőkről alkotott elképzeléseiről, amint az emlékirataiból is kiderül.) A klasszikus és kortárs irodalom nőképeinek kritikája segíti azután Szontaghot abban, hogy az 1826-ban Takáts Éva publicisztikai tevékenysége ürügyén kirobbant, a női irodalomról szóló vitában az elsők egyikeként fogalmazza meg a női élettapasztalat megjelenítésének szükségességét a közös, mediatizált kulturális térben. (Ez utóbbi akkor még jórészt egybeesett az irodalmi folyóiratok hasábjával.)

Szontaghról mint irodalomkritikusról beszéltem eddig, csupán a legszükségesebb mértékben érintve e kritika filozófiai alapjait. Előadásom utolsó részében Szontaghról, a

filozófusról beszélnek, arról a filozófusról, aki bölcséleti polémiáiban is érvényesíti az irodalomkritikája kapcsán már érzékeltetett szemléletét. Azt már láttuk, hogy alapelve, a spekulációtól, álmodozástól az „élet”, az „életrealitás” felé fordítandó filozófia és irodalom mennyire ellentétes a romantika hasonló kifejezésekkel szintén sűrűn élő programjával. (Gondoljunk csak Szemere Pál lapjának jelentésem címére: *Élet és Literatúra*.) Magyarázatra az szorul, hogy milyen filozófiai hagyományra támaszkodva azonosítja Szontagh az „életet” az érzéki adatok világával, és állítja ellentétbe a nyelvet, a szavakat önmagában csak virtuális, könnyen szétfoszló valóságával. A magyarázat egyik eleme Szontagh nyelvfelfogásában rejlik, amelyet Kazinczyval folytatott vitájából, későbbi kritikáinak terminológiai fejtegetéseiből, illetve pályája utolsó szakaszának tudományfilozófiai vitájából és nevezetesen Erdélyivel folytatott polémiájából rekonstruálhatunk. Szontagh nyelvfelfogása következetesen konvencionista, ezen belül azonban a Kazinczy-féle nyelvtervező elit tevékenységével szemben kritikus, sokat ad a nyelvhasználó közösség visszajelzésére, amelyet modern körülmények között természetesen intézmények és médiumok határoznak meg, azonban korántsem egyközpon-túan. (Ahogyan az Akadémia szokta volt zárni az új szavak bevezetésére vonatkozó javaslatát: „Egyebekben lássa az írás”, hogy a maga részéről mit kezd a javasolt kifejezéssel.) Felfogása merőben ellentétes Erdélyi későbbi, a magyar nyelvbe kódolt szubsztanciális tartalmakat feltételező koncepciójával, mely szerint a magyar paraszt mindig is hegeli kategóriákban beszélt. Szontagh szerint a nyelv szabadon alakítható, hasznos eszköz, amelynek transzparenciája a legfőbb erénye, így *magán a nyelven filozofálni* nem jelent mást, mint a szalmát csépelni.

A magyarázat másik eleme Szontaghnak a magyar filozófiai hagyományban elfoglalt pozíciója. Nemzedéktársai között talán ő a legjobb példája filozófiánk nem német eredetű hagyományszálának, amely tényező erősen módosítja amúgy minden lényeges szöveg-helyen kimutatható kantianizmusát. E hagyományszál legalább olyan messzire vezethető vissza, mint a XVII. század magyar kartezianizmus-vitájában felbukkanó brit empirista elemek; közvetlenül Szontagh előtti képviselője pedig Rozgonyi József ma már jórészt elfeledett, a maga korában azonban nagy hatású tevékenysége.⁴ Az antikantiánus harc-costárral, a göttingeni Gottlob Ernst Schulzéval levelezést folytató Rozgonyinak főként a skót *common sense*-filozófiára, elsősorban James Beattie nézeteire alapozott Kant-kritikája nem gátolta ugyan meg a kantianizmus dominánssá válását a magyar filozófiában, elmefilozófiája és Kant-kritikájának iránya azonban erőteljesen befolyásolta a következő nemzedékek filozófiai gondolkodását, jóllehet a tőle származó elemeket később már nem Kanttal szemben, hanem inkább Kant kiegészítésének szándékával volt szokás hangoztatni. Ennek ismeretében az sem lehet meglepő, hogy a „csupa Possibilitas után induló”, és azoktól megrészegülő Kant Rozgonyi rajzolta képe igen hasonló Szontagh Hegelről alkotott képéhez, azzal a jelentékeny különbséggel, hogy Szontagh szerint Hegel nem csak úgy általában szakad el a *probabilitások common sense*-szabta világtól,⁵ hanem egy külön „valóságba”, saját fogalmainak, nyelvének látszatvilágába menekül. Hegel nem egyszerűen megalapozatlan állításon rajtakapott filozófus, hanem *mint filozófus bizonyul a legrosszabb fajtából való költőnek*.

⁴ Rozgonyiról bővebben lásd legutóbbi írásomat: Magyar felvilágosodás – német vagy skót? Rozgonyi József Kant-kritikája. In Ludassy Mária (szerk.): *A felvilágosodás álmai és árnyai*. Budapest: Áron Kiadó, 2007. 399–453.

⁵ Nincs terem itt kitérni Szontagh saját, Rozgonyitól független tájékozódására a skót *common sense*-iskola irodalmában, ami alapjában befolyásolta filozófiai horizontját. Elég itt annyit megjegyezni, hogy Rozgonyi esetében még első kézből való, kortárs átvételről van szó, míg Szontagh olvasmányai már az irányzat kontinentális recepciójának a részei, egyidősek a hatástörténetben nagy jelentőségű francia fordításokkal.

Nem meglepő, hogy Szontagh e két szerzőtípusról: a saját szóképeibe csavarodó költőről és a saját fogalmaiba tekeredő (hegeliánus) filozófusról alkotott lesújtó véleményét mindkettejükre jellemző tevékenység, vagyis az *álmom*, az *álmodozás* adta kerettörténetben fejt ki (SZONTAGH 1845, 205–213, 231–237). A szenvedelmes dinnyészt és dohánytermesztőt – magát az e tevékenységekben valóban jeleskedő Szontaghot – vágyakozása álmában a legjobb dinnye- és dohányvetőmagvak lelőhelyére, Diarbekirbe és Kubába repíti. Mindenütt fölbukkan azonban néhány kiállhatatlan magyar honfitársa, közöttük a költő és a hegeliánus filozófus, akik a helyzettől magukat sohasem zavartatva, csak magukra figyelve adják elő költeményeiket és értekezéseiket, melyekre rajtuk kívül senki sem kíváncsi. A harmadik kéretlen magyar útitárs a politikai szónok, akinek a tevékenységét Szontagh az előző kettőével analóg módon értékeli. Szontagh írásának sokat mondó vége szerint a szenvedelmes dinnyész fölébred álmából, és rádöbben illúzióira – nem nyerte meg az álombéli lottóötöst, így az áhított vetőmagvakért a valóságban nem tud elutazni –, míg a költő, a filozófus és a demagóg eltűnnek az ébredés után. Ott maradnak igazi honukban, a valóságon kívül, az álmok világában.

Szontagh Világos után lefolytatott vitáiban már csupán jobban kifejti, részletezi, és olykor személyekre konkretizálja addig kialakult véleményét a (romantikus) költőkről, (hegeliánus) filozófusokról, (demagóg) politikusokról, kiterjesztve az ellenszenves alkotótípust egyfajta jellegzetes tudósrá, az egy-két oklevéladattal – ismét *nyelvi* tényekkel – zsonglörködő, nagy ívű elméleteket gyártó magyar őstörténészre is. Ekkori vitapartnereit azonban, főként Erdélyit, már sehogy sem sikerül visszaűznie oda, ahová valók, az álmok világába. E hosszú viták és Szontagh 1858-as halála után a magyar filozófiatörténet-írás közmeggyőződése szerint egyedül a diadalmas hegelizmus marad a porondon. Hiába keressük azonban könyvtárainkban a magyar hegeliánusoknak a megnyert csatamezőn ezután fölépített katedrálisait. Talán bennünk, kutatókban van a hiba, túl sokat kívánunk. Erdélyi János *A magyar bölcsészet jelenében* mindenütt fölbukkanó vakondokhoz, *old mole*-hoz hasonlítja a legyőzhetetlen hegeli szellemet. Ezek szerint a filozófiatörténésznek katedrális helyett *vakond-vár* után kellene ásatnia, ha Szontagh utáni magyar hegeliánusra kíván bukkanni? Ha csak úgy nem.

IRODALOM

- BISZTRAY Gyula (szerk.) 1964. *Tompa Mihály levelezése. I–II.* kötet, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MESTER Béla 2006. Szontagh Gusztáv „magyar filozófiája”. In Mester Béla: *Magyar философия. A szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig.* Kolozsvár–Szeged: Pro Philosophia.
- SZONTAGH Gusztáv 1825. Sz...gh Gusztáv Úrnak 1823ikban a' Szépmíveket érdeklő tárgyakról tett és feljegyzett Észrevételei. (Közl.: Kiss Károly.) *Felső Magyar Országi Minerva.* 1. évf. 1825. 11. sz. 442–449. Modern kiadását kommentárral lásd: Fried István: Szontagh Gusztáv képzőművészeti élményei Itáliában. *Ars Hungarica.* 20. évf. 1992. 2. sz. 35–46.
- SZONTAGH Gusztáv 1845. A szenvedelmes dinnye- és dohánytermesztő kalandjai I–II. *Életképek.* 3. évf. 7. sz. 205–213; 8. sz. 231–237.
- SZONTAGH Gusztáv 1850–1851. *Emlékezések életemből.* Budapest: MTA Kézirattára, Történelm 2-r. 11.
- TÓTH Péter 1847–1848. Bujai levelek. Tompa Mihályhoz. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap.* 6. évf. 1847. 39. sz. 1013–1017. 45. sz. 1205–1200. 48. sz. 1302–1307. 7. évf. 1848. 16. sz. 494–501.
- TÓTH Péter 1984. *Napló (1836-1842).* Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- TUSKÓ Simplicius [Szontagh Gusztáv] 1827. A Literatúrai Kritikás folyóirásokról. *Tudományos Gyűjtemény.* 11. évf. 1827. 7. sz. 91–103. Modern kiadását lásd in Juhász István (vál., szerk., utószó): *Tudományos Gyűjtemény [1817–1841].* 1985, első kötet, 275–289. Budapest: Magvető Könyvkiadó.